

IV Prirodno kretanje stanovništva

Pod prirodnim kretanjem ili reprodukcijom podrazumeva se kako biološka tako i socioekonomska i kulturna reprodukcija društva odnosno stanovništva. U njenoj osnovi leži «biološka reprodukcija stanovništva, celina procesa rađanja, odrastanja, sazrevanja i umiranja...kojim stanovništvo postoji, obnavlja se i traje u vremenu, menjajući pri tome svoju brojnost i svoje osobine. Rađanje i umiranje su biološke pojave, no kada bi se u stanovništvu odvijale samo po sopstvenoj, biološkoj uslovljenosti, ne bi se moglo govoriti o ljudskoj već o animalnoj reprodukciji. *Bitno svojstvo reprodukcije ljudskog roda je njena istoričnost, jedinstvo biološkog i društvenog, sa opštim pravcem upoznavanja, suzbijanja i kontrole biološke stihijnosti, u onoj meri u kojoj društveni razvitak omogućava i u pravcu koje društvo smatra poželjnim*» (Petrović, R, 1978:8).

Biološkom reprodukcijom obnavlja se jedno društvo tj stanovništvo, tj menja se kako njegova brojnost tako i osobine ili strukturalna obeležja: starosno polni sastav, bračnost, socijalno ekonomske osobine, obrazovne, kulturno-antropološke, etničke, rasne i sl. Društvenom reprodukcijom obnavlja se i/ili menja referentna društvena struktura, tj društveni sistem, klasno-slojna diferencijacija, humani, socijalni, kulturni kapital i sl.

Specifičnost demografske reprodukcije ogleda se upravo u tom kompleksnom jedinstvu i interakciji biološkog i socijalnog determinizma. «U njoj se biološke determinante ljudske vrste javljaju najpre kao limiti koji se ne mogu prevazići. Maksimalno mogući nivo rađanja i minimalni mogući nivo umiranja će postojati kao biološke granice sve dotle dok se ljudska vrsta ne bi lišila jednog generičkog svojstva, biološke razvojnosti pojedinca u određenom vremenskom trajanju. Društveni faktori su oni koji unutar datih bioloških okvira privode mogućnost u ostvarenje, ostvarenje različito od jedne populacije do druge, ili, unutar jednog društva, različito od jedne društvene grupe do druge. Proces deagrarizacije stanovništva u našoj zemlji, na primer, nije određen isključivo svojim društvenim i ekonomskim činiocima već i razlikama u visini biološke reprodukcije poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva.» (ibidem, str 9).

Ruža Petrović je na sledeći način apstrahovala analitičku shemu koja pokazuje ovo međudejstvo bioloških i društvenih determinanti i relevantnih procesa:

Shema na str. 10 «Društvo i stanovništvo»

Prirodno kretanje se, kao što vidimo, dekomponuje u dva osnovna procesa ili komponente, natalitet i mortalitet.

1. Natalitet i fertilitet

Dok je rađanje pojedinca, novog člana društvene zajednice, neponovljiv događaj, natalitet je stalni *proces* obnavljanja stanovništva, koji se posmatra na osnovu skupa svih pojedinačnih slučajeva živorođenja.

Natalitet se u demografiji opisuje pomoću nekoliko pokazatelja: visine, kretanja i razvoja tokom vremena, osobina i činilaca (faktora) nataliteta.

Opšta stopa nataliteta je grubi, sirovi pokazatelj koji govori o broju živorođenih beba sredinom godine posmatranja, a izražava se na 1000 stanovnika.

$$n' = \frac{N}{\emptyset P} * 1000 \text{ (u promilima)} \quad \text{OVO STAVITI KAO RAZLOMAK}$$

Nedostatak ovog pokazatelja je njegova nedovoljna preciznost, uzrokovana činjenicom da se jedan događaj kao što je rađanje, stavlja u odnos sa celokupnom populacijom, tj i onim njenim delovima koji nisu u reproduktivnom periodu (deca, stari).

Na drugoj strani, ovaj pokazatelj se puno koristi u komparativnim analizama nataliteta, posebno, kao što se vidi iz tabele 1 u međunarodnim istraživanjima reprodukcije, prirodnog kretanja i prirodnog priraštaja, kao i porasta stanovništva.

Opšta stopa nataliteta u svetu kreće se od oko 10 do oko 40 promila. U najrazvijenim zemljama sveta ona je niža i kreće se oko 10, kao posledica postranzicionog demografskog razvitka, a u najnerazvijenijim delovima, Africi, Aziji kreće se i do 50 rođenja na 1000 stanovnika.

U tabeli 1 prikazano je kretanje stope nataliteta u evropskim državama u poslednje 4 decenije.

U 2003 godini najviše nivoe nataliteta beleži Turska, a zatim Irska i Island, dok je u većini razvijenih država, kao i u državama u postsocijalističkoj transformaciji stopa nataliteta ujednačena i kreće se oko 10 promila. Na početku posmatranog perioda, 1960 godine, najviše stope nataliteta od oko 40 promila imale su Jermenija, Azerbajdžan i Turska¹, iza kojih je sledila grupa balkanskih zemalja sa nivoom od oko 30 promila (Bosna i Hercegovina, Moldavija i Makedonija), dok su stopu od preko 20 promila imale pretežno države bivšeg SSSR-a. Većina razvijenih evropskih država Severa i Zapada imala je nivo nataliteta ispod 20 promila.

Tabela 1 Opšte stope nataliteta u Evropi: živorodenja na 1000 stanovnika											
Država	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002	2003
Albanija	...	...	32,5	29,4	26,5	26,2	25,1	22,1	14,7	...	...
Austrija	17,9	17,9	15,0	12,4	12,0	11,6	11,8	11,2	9,8	9,7	9,5
Azerbajdžan	42,6	36,6	29,2	24,9	25,2	26,6	25,5	18,6	14,5	13,5	13,8
Belorusija	24,4	17,9	16,2	15,6	16,0	16,6	14,0	9,9	9,4	8,9	...
Belgija	16,9	16,4	14,7	12,2	12,6	11,6	12,4	11,4	11,2	10,8	...
BiH	34,1	28,2	21,4	19,8	17,2	16,9	14,8	...	10,4	...	...
Bugarska	17,8	15,3	16,3	16,6	14,5	13,3	12,1	8,6	9,0	8,5	8,6
Hrvatska	18,4	16,6	13,8	14,9	14,8	13,5	11,8	10,5	9,6	9,0	8,9
Češka	13,5	15,1	15,1	19,1	15,0	13,1	12,6	9,3	8,8	9,1	9,2

¹ Za sada treba samo uočiti da stope iznad 30 promila ukazuju da se u dotičnom stanovništvu nije dovršila demografska tranzicija, o čemu će više reči biti u jednom od narednih odeljaka. Stope ispod 30 promila ukazuju da je završena faza preobražaja mortaliteta i da je otpočela naredna, centralna faza preobražaja nataliteta, snižavanjem na niže nivoe rađanja, usvajanjem normi o maloj, nuklearnoj porodici, što je sve praćeno intenzivnim procesima deagrarizacije, tj industrijalizacije i urbanizacije. Stopa od 20 promila i niže ukazuje na dovršavanje demografskog preobražaja i ulazak u tzv fazu posle demografske tranzicije, ili druge demografske tranzicije, koja se u razvijenim državama Zapada odvija od kraja 1960-tih godina i nastavlja se i danas.

Danska	16,6	18,0	14,4	14,2	11,2	10,5	12,3	13,3	12,6	11,9	12,0
Finska	18,5	17,1	14,0	13,9	13,2	12,8	13,1	12,3	11,0	10,7	10,9
Francuska	17,9	17,8	16,7	14,1	14,9	13,9	13,4	12,6	13,2	12,8	12,7
Gruzija	24,7	21,2	19,2	18,3	17,7	18,7	17,1	11,9	11,0	10,7	10,7
Nemačka	17,3	17,4	13,4	9,9	11,1	10,5	11,4	9,4	9,3	8,7	8,6
SRN (pre ujed)	17,4	17,7	13,3	9,7	10,1	9,6	11,5	10,3	9,8	...	...
- bivša DDR	17,0	16,5	13,9	10,8	14,6	13,7	11,0	5,4	7,3	...	...
Grčka	18,9	17,7	16,5	15,7	15,4	11,7	10,1	9,5	9,5	9,4	...
Mađarska	14,7	13,1	14,7	18,4	13,9	12,3	12,1	10,8	9,6	9,5	9,3
Irska	21,5	22,1	21,8	21,1	21,7	17,6	15,1	13,5	14,4	15,4	15,5
Italija	18,4	19,5	17,0	15,2	11,6	10,4	10,2	9,2	9,4	9,4	9,4
Letonija	16,7	13,8	14,6	14,2	14,1	15,4	14,2	8,7	8,5	8,6	9,0
Litvanija	22,5	18,1	17,7	15,7	15,2	16,5	15,4	11,4	9,8	8,7	8,9
Malta	...	...	17,6	18,8	17,3	16,0	15,2	12,5	11,2	9,6	9,8
Moldavija	29,3	20,4	19,4	20,6	19,8	21,5	17,7	13,0	9,3	9,9	10,1
Nizozemska	20,8	19,9	18,3	13,0	12,8	12,3	13,2	12,3	13,0	12,5	12,3
Norveška	17,3	17,8	16,7	14,1	12,5	12,3	14,4	13,8	13,2	12,2	12,4
Poljska	22,6	17,4	16,8	19,0	19,6	18,3	14,4	11,2	9,8	9,3	9,2
Portugalija	24,1	23,4	20,8	19,8	16,2	13,0	11,8	10,7	11,7	11,0	10,8
Rumunija	19,1	14,6	21,1	19,7	18,0	15,8	13,6	10,4	10,4	9,7	9,8
R. Federac	23,2	15,7	14,6	15,7	15,9	16,6	13,4	9,2	8,7	9,7	10,2
Srbija i C.Gora	21,6	19,2	17,7	18,4	17,6	16,4	15,0	13,3	11,8	...	...
Slovenija	17,6	18,5	15,9	16,6	15,7	13,2	11,2	9,5	9,1	8,8	8,7
Španija	21,5	20,9	19,4	18,8	15,3	11,9	10,3	9,2	9,9	10,1	10,5
Švedska	13,7	15,9	13,7	12,6	11,7	11,8	14,5	11,7	10,2	10,7	11,1
Švajcarska	17,7	19,1	16,1	12,4	11,7	11,5	12,5	11,7	10,9	9,9	9,8
Makedonija	31,7	28,3	23,2	22,5	21,0	19,2	18,8	16,4	14,5	13,7	13,3
Turska	45,2	40,8	39,2	35,5	32,6	28,6	24,8	23,8	22,2	21,3	20,9
Ukrajina	20,5	15,3	15,2	15,1	14,8	15,0	12,7	9,6	7,8	8,1	8,5
V. Britanija	17,5	18,4	16,2	12,4	13,4	13,3	13,9	12,6	11,6	11,3	11,7
Izvor: Council of Europe, 2004											

U oceni kretanja nataliteta treba voditi računa da li je reč o dugoročnim tendencijama ili kratkotrajnim oscilacijama. Sezonske varijacije u kretanju nataliteta vezuju se za tradicionalne, premoderne zajednice kao i seoske populacije. U njima se sklapanje brakova odvija tako da je učestalost veća u određeno godišnje doba (jesen) ili nakon završene sezone radova na zemlji što onda povlači i viši natalitet².

² Slučajne varijacije u kretanju stope nataliteta nastaju usled delovanja demografskih (starosna struktura), a još češće društvenih uzroka, od kojih su najpoznatiji ratovi, ali i velike ekonomske krize, kao i društveno kulturni preporodi. Ratne godine po pravilu dovode do pada rađanja, iza kojih slede kompenzacione faze povišenih stopa, nakon čega se nastavljaju započete tendencije od predratnog perioda. U novije vreme, takav blagi porast fertiliteta zabeležen je u Srbiji, nakon bombardovanja 1999 godine. Sezonske varijacije su prisutne u predmodernim populacijama i među agrarnim društvima, sa oscilacijama koje izazivaju pojave: gladnih godina, smene godišnjih doba, nejednaka učestalost sklapanja brakova tokom godine, odsustvo kontrole rađanja i sl.

Samo stope nataliteta koje se duže vremena održavaju na određenom nivou uzimaju se kao relevantne za ocenu demografskog režima populacija. Uz stopu mortaliteta odojčadi, stope nataliteta se uzimaju kao merilo stepena društveno-ekonomskog razvitka.

1.1. Fertilitet

Dok je natalitet pokazatelj koji omogućava praćenje opšteg kretanja stanovništva, porasta i prirodnog priraštaja stanovništva, dakle pre svega promene u brojnosti, dotle se za detaljnije ispitivanje njegovih osobina koriste drugi, finiji, složeniji pokazatelji.

Podsetimo se sada kompleksnosti demografskih fenomena, procesa i struktura, gde je u osnovi biološka komponenta, koja, dakle, deluje i kod rađanja. Upravo stoga se u analizu uvodi pojam *fertiliteta*, pomoću koga se preciznije ispituju osobine reproduktivnog modela u jednom društvu. Fertilitet se ne odnosi na celokupnu populaciju, već samo na njen deo koji je teorijski sposoban za rađanje, tzv fertilni kontingent.

Fertilni kontingent čine žene uzrasta od 15-49 godina znači ukupno 35 generacija ili

$$Pf_{15-49}.$$

Polazni pokazatelj u analizi fertiliteta je opšta stopa, kojom se u odnos stavlja broj živorođene dece (N) u odnosu na populaciju fertilnog kontingenta³

$$f' = N / Pf_{15-49} * 1000$$

Za demografe socijalne orijentacije od naročito je značaja izračunavanje tzv *diferencijalnih stopa fertiliteta*. One se odnose na reprodukciju određenih društvenih grupa ili slojeva unutar fertilnog kontingenta. Tako se analiza rađanja može ograničiti

³ U domaćoj kao i anglosaksonskoj literaturi je usvojena diferencijacija 2 različita pojma povezana sa rađanjem: fekonditet, koji se odnosi na biološku sposobnost za reprodukcijom i fertilitet kao realizovanje te šanse.

samo na populaciju udatih žena, zatim seoskih odnosno gradskih žena, iz manjeg odnosno većeg grada, zatim u odnosu na: delatnost i zanimanje (poljoprivrednice, žene iz službeničkog sloja i sl), etnicitet (rađanje Srпкиnja, Albanski, Hrvatica, Muslimanki, Romkinja i sl).

Dakle,

$$f'd = N_d / \sum P_{f,d,15-49} * 1000;$$

pri čemu je N_d broj živorođenih beba, čije su mame poljoprivrednice, a $P_{f,d,15-49}$, ukupan broj žena poljoprivrednica starih 15-49 godina (sredinom godine posmatranja).

Sledeći pokazatelj su *specifične stopa fertiliteta po starosti*, do kojih dolazimo posmatranjem broja živorođenih beba majki određene starosti:

$$f'_{25} = N_{25} / \sum P_{f,25} * 1000 \quad \text{ili} \quad f'_{40-45} = N_{40-45} / \sum P_{f,40-45} * 1000$$

Stopa ukupnog fertiliteta (SUF) je pokazatelj koji se mnogo koristi u analizi visine i osobenosti rađanja unutar jedne populacije kao i u međunarodnim komparacijama. Dobija se iz transverzalne analize tekućeg fertiliteta, sumiranjem specifičnih stopa fertiliteta datih na 1 ženu svih 35 generacija žena u toku jedne kalendarske godine.

Primer:

Uzmimo kao primer izračunavanje ukupnog fertiliteta žena centralne Srbije 1999 godine.

Tabela 2. Stopa ukupnog fertiliteta, Centralna Srbija, 1999				
Starost majke	Broj dece	Broj žena	Specifične stope	Specifične stope date na jednu ženu
ispod 15 g	30	472951		
15-19	4817	185478	25,971	0,0260
20-24	18249	193578	94,272	0,0943
25-29	16939	191134	88,624	0,0886
30-34	9116	185715	49,086	0,0491
35-39	3504	193268	18,130	0,0181
40-44	662	214659	3,084	0,0031
45-49	59	241309	0,244	0,000
50+	11	1053694	...	...
nepoznato	149			

Ukupno	53536	2931786		0,279
izvor: Demografska statistika 1999, Beograd:SZS				

$SUF=0,279*5=1,395$, tj 1,40 dece po 1 ženi.

Stopa ukupnog fertiliteta je hipotetska mera koja se tumači na sledeći način (na osnovu gornjeg primera): ako se devojčica koja je 1999 napunila 15 godina (tada je ušla u period reprodukcije) bude ponašala na isti način u odnosu na rađanje kao generacije koje te iste godine izlaze iz reprodukcije, a pod uslovom da doživi kraj fertilnog perioda, onda će ona do kraja svoga fertilnog perioda roditi verovatno 1,40 dece.

U sledećoj tabeli dat je komparativni pregled stopa ukupnog fertiliteta u evropskim državama u periodu poslednje 4 decenije.

Tabela 3. Stopa ukupnog fertiliteta, Evropa, 1960-2003											
Država	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002	2003
Albanija	6,57	5,28	5,12	...	3,62	3,21	3,00	2,62	...	...	...
Austrija	2,70	2,71	2,29	1,83	1,65	1,47	1,46	1,42	1,36	1,39	1,38
Azerbaidžan	5,01	5,27	4,56	3,92	3,23	2,94	2,62	2,30	1,71	1,58	1,59
Belorusija	2,80	2,27	2,30	2,20	2,04	2,08	1,91	1,41	1,31	1,22	1,21
Belgija	2,56	2,62	2,25	1,74	1,68	1,51	1,62	1,56	1,66	1,62	...
BiH	3,95	3,50	2,71	2,38	1,93	1,89	1,71	...	1,28	1,23	...
Bugarska	2,32	2,09	2,17	2,22	2,05	1,98	1,82	1,23	1,30	1,21	1,23
Hrvatska	2,20	2,21	1,83	1,92	1,92	1,81	1,67	1,50	1,40	1,34	1,33
Češka	2,11	2,18	1,90	2,40	2,10	1,96	1,90	1,28	1,14	1,17	1,18
Danska	2,54	2,61	1,95	1,92	1,55	1,45	1,67	1,81	1,77	1,73	1,76
Estonija	1,96	1,93	2,16	2,04	2,02	2,12	2,04	1,32	1,34	1,37	...
Finska	2,72	2,48	1,83	1,68	1,63	1,64	1,78	1,81	1,73	1,72	1,76
Francuska	2,73	2,84	2,47	1,93	1,95	1,81	1,78	1,71	1,88	1,88	1,89
Gruzija	2,65	2,60	2,68	2,52	2,21	2,27	2,15	1,54	1,46	1,42	1,37
Nemačka	2,37	2,50	2,03	1,48	1,56	1,37	1,45	1,25	1,38	1,31	...
SRN (pre ujed)	2,37	2,51	1,99	1,45	1,45	1,28	1,45	1,34	1,38	1,35	...
Bivši DDR	2,35	2,49	2,19	1,54	1,94	1,74	1,50	0,84	1,22	1,06	...
Grčka	2,21	2,24	2,40	2,32	2,23	1,67	1,39	1,31	1,27	1,27	...
Mađarska	2,02	1,82	1,98	2,35	1,91	1,85	1,87	1,57	1,32	1,30	1,28
Irska	3,78	4,04	3,85	3,43	3,24	2,48	2,11	1,84	1,90	1,97	1,98
Italija	2,41	2,66	2,43	2,21	1,64	1,42	1,33	1,20	1,24	1,26	1,29
Letonija	1,94	1,74	2,02	1,97	1,90	2,09	2,01	1,26	1,24	1,24	1,29
Litvanija	2,59	2,21	2,39	2,18	1,99	2,09	2,03	1,55	1,39	1,24	1,26
Malta	...	...	...	2,17	1,98	1,99	2,04	1,82	1,66	1,46	1,46
Moldavija	...	2,69	2,56	2,52	2,41	2,75	2,39	1,74	1,30	1,21	1,22
Nizozemska	3,12	3,04	2,57	1,66	1,60	1,51	1,62	1,53	1,72	1,73	1,75
Norveška	2,91	2,95	2,50	1,98	1,72	1,68	1,93	1,87	1,85	1,75	1,80
Poljska	2,98	2,69	2,26	2,26	2,26	2,32	2,05	1,62	1,34	1,24	1,22
Portugalija	3,16	3,15	3,01	2,75	2,25	1,72	1,57	1,41	1,55	1,47	1,44

Rumunija	2,34	1,91	2,90	2,60	2,43	2,31	1,84	1,34	1,31	1,26	1,27
Ruska Federacija	2,56	2,12	2,00	1,97	1,86	2,05	1,90	1,34	1,21	1,32	1,32
Srbija i C. Gora	2,57	2,53	2,30	2,33	2,29	2,22	2,10	1,89	1,66	...	...
Španija	2,77	2,94	2,88	2,80	2,20	1,64	1,36	1,17	1,24	1,27	1,30
Švedska	2,20	2,42	1,92	1,77	1,68	1,74	2,13	1,73	1,54	1,65	1,71
Švajcarska	2,44	2,61	2,10	1,61	1,55	1,52	1,58	1,48	1,50	1,40	1,39
Makedonija	4,11	3,71	2,98	2,71	2,47	2,31	2,06	2,13	1,88	1,77	1,54
Turska	6,18	5,82	5,68	5,09	4,37	3,59	3,01	2,80	2,48	2,46	2,43
Ukrajina	2,24	1,99	2,10	2,02	1,95	2,02	1,89	1,38	1,09	1,13	1,17
Velika Britanija	2,71	2,86	2,43	1,81	1,89	1,79	1,83	1,71	1,64	1,64	1,71
Izvor: Councils of Europe, 2005											

Bruto stopa reprodukcije je sledeći pokazatelj fertiliteta koji označava u kojoj meri će generacija majki biti zamenjena generacijom ćerki.

Računa se na sličan način kao i stopa ukupnog fertiliteta, s tim što nam je potrebno da znamo broj živorođenih devojčica, po starosti majke. Pokazatelj se dobija sumiranjem specifičnih stopa fertiliteta samo za žensku živorođenu decu i računato na 1 ženu.

Ukoliko ne raspolažemo podacima o udelu devojčica u ukupnom živorođenju, onda se bruto stope reprodukcije ocenjuje, tako što se stopa ukupnog fertiliteta (SUF) množi sa konstantom 0,487, koja označava verovatnoću da će novorođenče biti ženskog pola.

Primer: tabela 2, podatak o SUF:

$$1,395 * 0,487 = 0,67,$$

tj manje od 1 ženskog deteta po majci, što je nedovoljno za prostu reprodukciju stanovništva.

Dobijeni rezultat, takođe, predstavlja hipotetsku konstrukciju, dobijenu na osnovu empirijskih podataka, a pod pretpostavkom da svaka majka doživi kraj reproduktivnog perioda.

Neto stopa reprodukcije se izračunava slično bruto stopi reprodukcije, ali uz uvođenje faktora mortaliteta za svaku starosnu kohortu majki. Polazi se od realnije pretpostavke da neće sve žene iz reproduktivnog perioda preživeti, tj da će jedan deo umreti. Svaka specifična stopa fertiliteta po starosti se onda ponderiše verovatnoćom

doživljenja iz tablica smrtnosti za datu godinu ili vremenski period. Dobijeni rezultat označava «**neto**» ili čistu reprodukciju i tumači se kao «ukupan broj ženske dece koji se očekuje da rodi novorođeno žensko dete, a koje može ili ne mora živeti do kraja reproduktivnog perioda, ona predstavlja odnos između broja ženske dece u budućoj generaciji prema broju ženske dece u sadašnjoj generaciji, a ona je i mera rasta» (Đurđev, 2001:76).

Ukoliko je neto stopa reprodukcije jednaka 1, stanovništvo je stacionarno, svaka žena koja rodi 1 devojčicu samo zamenjuje sebe, pa je sledeća generacija jednako brojna kao i prethodna, ako je pokazatelj manji od 1 u dužem veremenu, stanovništvo opada, a ako je više od 1, stanovništvo će beležiti porast.

U sledećoj tabeli dati su primeri ovih pokazatelja fertiliteta.

Tabela 4. Nivo fertiliteta potreban za zamenu generacija, stvarno ostvaren nivo fertiliteta, bruto i neto stope reprodukcije, Srbija, 1950-2000				
Godina	SUF		BSR	NSR
	potreban	ostvaren		
Republika Srbija				
1950	2,657	3,549	1,718	1,344
1960	2,395	2,577	1,250	1,079
1970	2,258	2,264	1,094	1,007
1980	2,183	2,306	1,110	1,058
1990	2,152	2,095	1,008	0,974
1997*	2,127	1,746	0,840	0,822
Centralna Srbija				
1950	2,558	3,212	1,560	1,260
1960	2,284	2,108	1,023	0,924
1970	2,187	1,864	0,901	0,854
1980	2,139	1,871	0,906	0,876
1990	2,116	1,737	0,843	0,822
2000	2,107	1,436	0,695	0,682
Vojvodina				
1950	2,623	2,907	1,392	1,108
1960	2,272	2,207	1,070	0,971
1970	2,166	1,684	0,814	0,778
1980	2,118	1,857	0,900	0,876
1990	2,097	1,681	0,819	0,802
2000	2,104	1,438	0,696	0,683
Kosovo i Metohija				
1950	3,173	7,738	3,746	2,489
1960	2,896	6,675	3,239	2,330

1970	2,481	5,427	2,627	2,211
1980	2,307	4,911	2,338	2,133
1990	2,227	3,594	1,704	1,617
1997*	2,161	2,373	1,128	1,099
* poslednji raspoloživi podatak				
Izvor: Penev, G, 2001:56				

Iz tabele se vidi da je pad fertiliteta bio posebno izražen tokom 1950-tih godina. Kasnije, promene su bile umerenije, da bi do značajnijeg pada rađanja došlo ponovo, tokom 1990-tih godina. Kosovo i Metohija se u celom posmatranom periodu ističu kao region izrazito visokih nivoa reprodukcije. Stope fertiliteta, iako visoke, u padu su i na ovom području, ali pod pretpostavkom da su statistički podaci iz 1990-tih validni, za što postoje opravdane sumnje, imajući u vidu političke i opšte prilike u tom delu Republike Srbije.

Svi napred navedeni indikatori ukupnog fertiliteta (stope) predstavljaju mere rađanja proizašle iz primene transverzalne analize. To znači da se u određenom momentu (vremenskom preseku) posmatraju svih 35 generacija fertilnog kontingenta (momentni metod).

U analizi fertiliteta može se primenjivati i tzv longitudinalni pristup koji označava ponašanje jedne, izabrane starosne grupe, kohorte ili genarcije tokom svih 35 godina koliko traje reproduktivni period. Analogna stopa koja proizlazi iz ovog pristupa naziva se *stopa kumulativnog (kohortnog fertiliteta) ili završni fertilitet*. Longitudinalna analiza se može zasnovati na podacima tekuće demografske statistike, ali i na podacima popisa ili anketa, a ženama se postavlja pitanje o ukupnom broju do tada živorođene dece⁴. (Penev, 2001)

Prosečan red rođenja je pokazatelj fertiliteta koji se računa na osnovu podataka o tome da li je dete majci prvo, drugo, treće i sl. Iz tih podataka se dobija ponderisana aritmetička sredina (obeležje je red rođenja deteta, a frekvencija, broj dece prema redu rođenja), koja predstavlja prosečan broj dece koju su rodile one žene iz fertilnog kontingenta koje su rađale u godini posmatranja. Opadanje reprodukcije često se može

⁴ U svetu su u dva navrata u organizaciji UN obavljene velike ankete o fertilitetu, 1970 i 1976 godine (World Fertility Survey). Evropska Unija je u periodu 1990-1996 svake godine sprovodila ankete o porodici i fertilitetu na velikim uzorcima stanovništva (Family and Fertility Survey).

pratiti na osnovu povećanja udela nižih redova (pariteta) rađanja, odnosno opadanja prosečnog reda rođenja dece.

Primer:

Kao ilustraciju uzećemo rađanje na teritoriji Centralne Srbije, 1960, 1984 i 1999 godine.

Tabela 5. Živorodena deca prema redu rođenja, Centralna Srbija, 1984, 1999						
Red rođenja	Broj živorođene dece % živorođene dece					
	1960	1984	1999	1960	1984	1999
Ukupno	86452	79245	53536	100,00	100,00	100,00
1	38970	36947	27381	45,07	47,08	51,15
2	25898	32327	19268	29,96	41,19	36,00
3	10460	6442	5162	12,10	8,21	9,64
4	5003	1620	1155	5,78	2,06	2,16
5	2770	585	329	3,20	0,75	0,61
6	1514	267	131	1,75	0,34	0,24
7	855	146	54	0,99	0,19	0,10
8	438	71	25	0,51	0,09	0,05
9+	544	80	24	0,63	0,10	0,04
<i>Izvor: Demografska i Vitalna statistika odgovarajućih godina, Beograd: SZS</i>						

Kao što se može pratiti tokom navedene četiri decenije, paritet rađanja u Centralnoj Srbiji je uglavnom ostao isti, s tim što se beleži blagi porast prvorođenja, koje se nametnulo kao dominantni model reprodukcije. Istovremeno, iz tabele 5 vidi se, takođe, da je u periodu 1960-84 došlo do porasta udela rađanja drugog deteta, da bi potom sledilo njegovo opadanje, uz blagi porast rađanja trećeg deteta, s tim da paritet trećerođenja ipak nije sustigao nivo iz «zlatnih» 1960tih godina. Sve navedene promene odrazile su se i na kretanje prosečnog reda živorođenja, od 2,07 iz 60tih, preko 1,69, polovinom 1980tih do 1,67 krejem 90tih godina.

Prosečna starost majke prilikom rođenja prvog deteta je još jedan od važnih pokazatelja osobina fertiliteta. U savremenom režimu reprodukcije postoji jasno izražena tendencija pomeranja naviše ove starosti usled odlaganja rađanja (Bobić, 2003, 2004)

1.2. Činioci nataliteta i fertiliteta

Faktori koji oblikuju rađanje mogu se podeliti u 3 osnovne vrste:

a) biološki; b) demografski i c) društveno-kulturni.

Kada je reč o biološkoj uslovljenosti rađanja onda se tu misli na notornu činjenicu da svi pojedinci nisu fiziološki sposobni za rađanje. Reč je, dakle, o sterilitetu, bilo da je on urođen ili stečen tokom života.

Sterilitet je negativna mera rađanja i ocenjuje se da, prosečno, u populacijama postoji oko 3-7% stanovništva koje nema prokreativnih sposobnosti. U proučavanju steriliteta, njegove rasprostranjenosti, razlika među populacijama i razloga nastanka, demografija se oslanja na rezultate do kojih dolaze druge naučne discipline, pre svih medicina, tj humana genetika.

Za razliku od urođenog, stečeni sterilitet je gubitak plodnosti koji nastaje tokom života, usled: starenja reproduktivnih ćelija i organizma, oboljenja, povreda, kao posledica abortusa, većeg broja začeca i rađanja⁵.

U najnovije vreme u inostranoj demografskoj literaturi sve se više pominje i tzv «*sociološki sterilitet*», ili voljni, kao rezultat lične odluke pojedinca i para da ne učestvuje u reprodukciji, svesno se odričući rađanja. Postindustrijsko društvo usluga i informatike, koje je u velikoj meri apsorbovalo žensku radnu snagu, visokoobrazovanu, profesionalnu, mobilnu i orijentisanu ka karijeri, podrazumeva da je ženi teško uskladiti porodicu i profesiju, pre svega roditeljstvo. Pri tome brakovi i muško-ženska partnerstva su sve više privremenog karaktera, nestabilni i lako raskidivi, pa se u literaturi puno piše o tzv «oportunitetnim troškovima» žene. To su propuštene šanse za zaradom na tržištu rada za (porodičnu) ženu, «zarobljenu» (neplaćenim) kućnim radom i staranjem o deci.

U savremenom društvu deca su veliki potrošači roditeljskih, a pre svega, ženskih resursa i energije, kao i aktivnosti i emocija. Materijalno ulaganje u decu, tj njihova ekonomska cena je, takođe, veoma visoka, jer se od manjeg broja dece, obično jedinca,

⁵ U demografiji su činjeni pokušaji da se na osnovu statističkih podataka o fertilitetu proceni prosečni sterilitet (urođeni i stečeni) tokom života, po pojedinim uzrastima. Poznati su modeli Frenka Lorimera, Pola Vensana i Dušana Breznika. Bez obzira na manje varijacije, osnovna korelacija je suštinski ista: najviši nivo steriliteta beleži se na početku reproduktivnog perioda, najniže vrednosti dostiže u generacijama od 20-30 godina starosti, kada je plodnost najveća, a zatim sa starenjem organizma ponovo raste i postepeno nestaje.

očekuje visoki kvalitet (tj, da dete od svog rođenja pa do odrastanja i osamostaljenja bude u rukama najkvalitetnijih vaspitača, da završi vrhunske škole, stekne različite veštine i znanja, uključujući i umetničke i sportske, da bi moglo da bude deo sloja uspešnih, bogatih).

Otuda možda nije neobično da se u savremenom, postmodernom društvu pojavljuje nova grupacija mladih, ka karijeri orijentisanih parova koji se bilo trajno ili privremeno odriču potomstva, a nazivaju se DINK parovi («double income no kids»), (Bobić, 2003, 2004, Avramov, 1993).

Sve gore navedene pojave su dovele do toga da se u savremenim populacijama stvara rascep između tzv tradicionalnog, porodičnog sektora (domaćinstva bračnih parova ili jednog roditelja sa decom) i rastućeg neporodičnog (koji obuhvata samce, DINK veze, kohabitacije, «living apart together» ili LAT unije i sl).

1.2.1 Demografski činioci - kriva fertiliteta

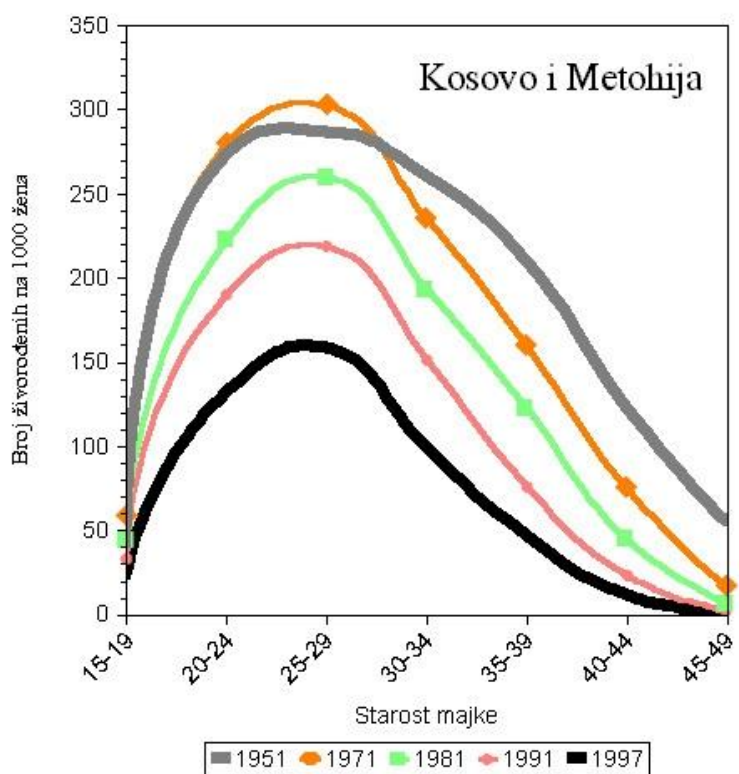
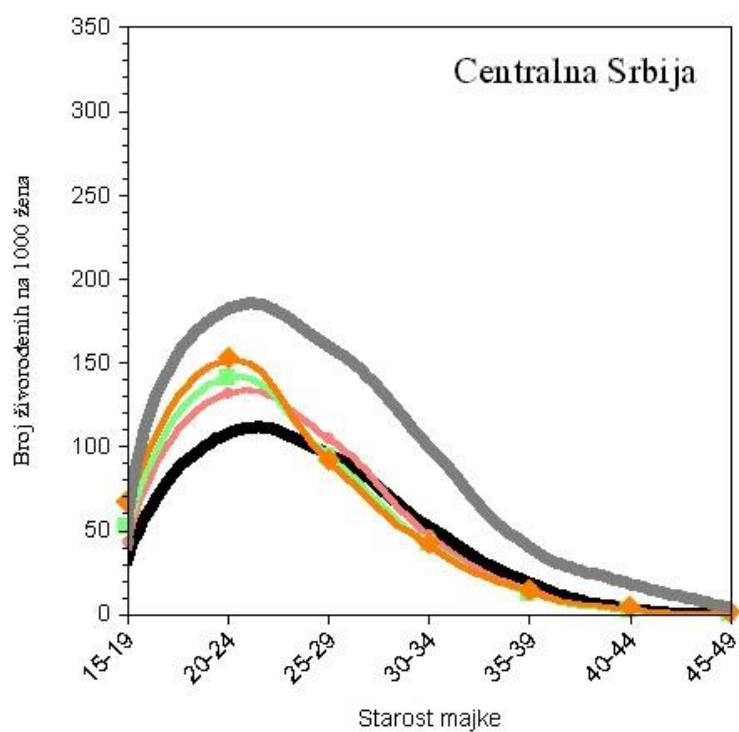
Biološka uslovljenost fertiliteta tj gore opisana jasna korelacija plodnosti i starosti ukazuje da je *starosna struktura ukupnog stanovništva odnosno fertilnog kontingenta* važan, demografski činilac koji opredeljuje visinu: *nataliteta* kada je reč o ukupnom stanovništvu (muškom i ženskom) odnosno *fertiliteta* (samo ženskog dela).

Kriva fertiliteta je pogodan način prikazivanja te interakcije biološkog i demografskog činioca. Ona označava raspodelu specifičnih stopa rađanja po starosti žena u reproduktivnom periodu života (od 15-49 godina), tako da ona uvek ima isti osnovni izgled, niske vrednosti do 15 godina, blagi porast posle 15-te godine, maksimalnu visinu od 20-25, tj od 25-30 godina starosti u savremenim režimima rađanja i nadalje pad posle 30-te godine. Zato je kriva fertiliteta univerzalna u svim populacijama.

Delovanje drugih faktora (složenog spleta društvenih činilaca, individualno psiholoških, kulturnih i sl) utiče na visinu krive, na njen oblik ili izgled u pojedinim generacijama, na oštrinu rasta nakon 15-te godine, odnosno pada nakon 30-te, zatim na to koji će se uzrast izdvojiti kao doba maksimalnog rađanja (fertility «peak»), kakva će biti širina vrha krive i sl. Međutim, osnovni oblik će, suštinski, ostati sličan, kao posledica uzajamnog delovanja bioloških i demografskih determinanti

Na sledećoj stranici data je ilustracija ove složene determinističke podloge rađanja na primeru Centralne Srbije i Kosova i Metohije (Penev, 1999:37)

Specifične stope fertiliteta

Na oba grafikona dat je prikaz specifičnih stopa fertiliteta po starosti majke u intervalu 1951-1997 godine, tako da možemo pratiti ne samo razlike u njihovom ispoljavanju između različitih tipova populacija i društva, već i promene koje je pretrpeo svaki od navedenih modela tokom gotovo pola veka.

U Centralnoj Srbiji su tokom celog posmatranog perioda, stope fertiliteta značajno niže nego na Kosovu i Metohiji. Dok na Kosovu i Metohiji, nivo rađanja u godinama najviših stopa fertiliteta (24-29 godina starosti) dostiže čitavih 300 promila, u centralnoj Srbiji, on nikada ne prelazi 200. Pored toga, jedna od bitnih *differentia specifica* ove dve populacije je u širini vrha krive. Dok je u savremenom režimu niskog fertiliteta, rađanje koncentrisano na užu interval (20-24 godina starosti), dotle u tradicionalnijem, Kosovsko-Metohijskom režimu, period maksimalnog rađanja obuhvata širi generacijski interval, od 20-29 godina, a rađanje u 3 i 4 deceniji života je manje, ali ipak znatno više u odnosu na Centralnu Srbiju, što onda objašnjava i njihove razlike u stopama ukupnog i kohortnog fertiliteta (broj dece po 1 ženi).

Pad rađanja je, definitivno, opšti trend koji se ispoljio u obe populacije, ali nejednakim intenzitetom. U navedenom razdoblju od preko 4 decenije, u Centralnoj Srbiji, žene su gotovo prepolovile nivo fertiliteta u godinama maksimalnog rađanja. Počev od 1971 godine, sledi period drastičnog opadanja stopa i gotovo potpunog prestanka rađanja posle 44 godine.

Na Kosovu i Metohiji, fertilitet je u godinama maksimalnog rađanja, takođe, gotovo prepolovljen, sa 300 na 150 promila. I ovde se nakon 1971 godine, registruje pad rađanja nakon 29 godine starosti žena. Situacija iz 1997 svedoči o konvergenciji ka savremenom modelu fertiliteta (maksimalne stope su bliske srpskim iz 1971) i dovršavanju centralne tranzicije podetape (snižavanja visokog nataliteta). Ipak, reproduktivni period je u poslednjoj deceniji 20 veka, relativno dugačak, sa visokim stopama kohortnog fertiliteta u uzrastu 20-30 godina starosti.

1.2.2. Društveno-kulturni činioci fertiliteta

Kao što se vidi iz gore navedenih grafikona, skup društvenih činioca koji određuju visinu i učestalost (raspored) rađanja tokom života ne samo da je veoma složen, već se i njegovo dejstvo menjalo tokom vremena.

Najranije se uticaj društva i kulture ispoljio preko institucije *braka* koja predstavlja istorijski promenljiv način društvenog regulisanja seksualnih odnosa među polovima uz priznanje potomstva koje se iz te veze rađa (Milić, 2001). Usled te veze bračnosti i rađanja, u tradicionalnim kulturama važan uticaj na reprodukciju imaće upravo osobine braka: tip braka, godine stupanja u brak za devojkicu i mladića, rasprostranjenost celibata, udovištva, ponovnog sklapanja braka, stavovi o razvodu, norme o ponašanju prema braku i sadržaj bračnih uloga, uticaj šire zajednice (porodične, srodničke, seoske), kao i religioznih, filozofskih, ideoloških načela⁶.

Drugi značajan društveni faktor fertiliteta je *položaj i uloga žene u porodici i društvu* (Petrović, 1974, Milić, 1994, 2001). Na položaj žene utiču opšte društvene prilike, stanje globalnog društvenog sistema, stepen modernizacije, urbanizacije, ruralno urbane migracije, udeo poljoprivrede u ukupnoj privrednoj delatnosti, socijalna stratifikacija, širenje ženskog obrazovanja i zapošljavanja, dominantni sistem vrednosti i usvojene norme o reprodukciji. U demografiji je potvrđena statistička pravilnost da sa porastom obrazovanja žena i njihove ekonomske aktivnosti opada plodnost. Zatim, i u najrazvijenijim državama Zapada, rađanje za ženu podrazumeva isključivanje iz rada na tržištu, kao što je slučaj u Švajcarskoj i drugim zemljama, u kojima se ne praktikuju aktivne pronatalitene mere. Povratak majki u aktivnu radnu snagu dešava se onda kada deca odrastu, tj krenu u školu.

Po pravilu, reprodukcija je veća kod manje školovanih, zatim, izdržavanih, poljoprivrednica, odnosno, žena na selu i domaćica, uopšte. Ova veza se može objasniti i činjenicom da se poljoprivredna aktivnost odvija u okviru seoskog gazdinstva i domaćinstva, dok se kod ostalih grupa delatnosti i zanimanja, radni procesi i odnosi izmeštaju u društvene institucije.

⁶ Najviši nivoi reprodukcije zabeleženi su kod onih primitivnih populacija, kod kojih je sve stanovništvo fertilnog uzrasta u braku, a zajednica ne primenjuje kontrolu začeca i rađanja. Takav je slučaj sa SUF kvekerima (Mormonima), verske sekte u SAD koja je na nivou fiziološkog maksimuma od 11 dece po ženi. Francuski demograf Luj Anri je ocenio prosečni fiziološki maksimum na 12 dece po ženi, a njegov zemljak Lorimer na 8,3 (Petrović, R, 1974).

Uticaj društvenog položaja ispoljava se i mestom u socijalnoj stratifikaciji žene, odnosno njenog supruga, tj porodice. U meri u kojoj je društveni položaj sloja viši, u toj je meri prosečan broj dece po ženi niži i obrnuto. Međutim, kod onih koji se nalaze na najvišim položajima na socijalnoj lestvici, odnos je obrnut, tako da najveći broj dece obično imaju grupe iz najpovoljnijeg statusa (Petrović, 1974).

Razlike u fertilitetu povezuju se i sa regionalnim (uže ili šire teritorijalnim) osobinama ukupnog stanovništva. U tom pogledu u Srbiji su se, na primer, jasno izdvojila dva dela njene teritorije sa bitno različitim reproduktivnim modelima, Kosovo i Vojvodina. Kosovo je «poslednja oaza visokog fertiliteta» u Evropi (Avramov, 1993), sa tradicionalnim tipom reprodukcije. Preovlađujuće, albansko stanovništvo ima visoke, mada opadajuće stope ukupnog fertiliteta (Penev, 1998), niske nivoe pismenosti, obrazovanja i ekonomske aktivnosti žena. U društvu preovlađuje proširena porodična organizacija, zadruga, koja živi na selu, sa snažnim patrijarhalnim institucijama i uticajem lokalnih (muslimanskih) verskih autoriteta. Nasuprot tome, Vojvodina je tipičan predstavnik razvijenih evropskih populacija, sa stopama fertiliteta nedovoljnim za prostu zamenu generacija (moderan režim rađanja), kao i niskim nivoima nepismenog, a visokim učešćem obrazovanog i radno aktivnog ženskog stanovništva.

Kada je reč o modernim promenama kvaliteta života žena, tu takođe treba istaći veliki uticaj feminističkog pokreta sa Zapada. Na počecima svoga delovanja krajem 1950-tih najpre u SAD a zatim i u Evropi, cilj ženskih aktivističkih grupa bila je ekonomska samostalnost žena, što je otvorilo put širenju ženske pismenosti, obrazovanja i zapošljavanja. Sledeći korak na putu jačanja ženskog položaja bila je tzv «biološka emancipacija» žena, koja je omogućena revolucionarnim promenama na planu kontrole začeca i rađanja.

1.2.2.1. Obrazovanje žena kao varijabla nižeg fertiliteta

Širenje obrazovanja žena posebno, univerzitetskog, podrazumeva masovno odlaganje braka i trajnijih partnerskih zajednica uopšte, a posebno ireverzibilnih odluka, kao što je rađanje dece, sve dotle dok se uspostavi stabilniji obrazac karijere i odgovarajući, preferirani, životni stil. Viši nivo obrazovanja omogućava i masovnije

uključivanje žena na tržište rada, tj preuzimanje plaćenih poslova izvan porodice. To je bio prvi stepenik, koju su žene na Zapadu trebalo da pređu na putu ka "potkopavanju" tradicionalne polno rodne asimetrije, tj muške dominacije u porodici i društvu. Emancipacija žena koju je omogućilo njihovo obrazovanje i ekonomska samostalnost u odnosu na muškarca, zauzvrat je plaćena, po mišljenju nekih autora, visokim "računom" svakodnevnim radom "u četiri smene": na radnom mestu, u domaćinstvu, kao vaspitač i roditelj, zatim emotivne usluge i rad u "noćnoj smeni" (seksualne usluge mužu), (Castells, 2002:141, Delphy & Leonard, 1992). Sve to znači enormno iscrpljivanje ženskih resursa, što se odražava ne samo na odlaganju rađanja, već i snižavanju norme za rađanjem samo jednog deteta, ali i trajnom odustajanju od roditeljstva.

1.2.2.2. Kontrola začeća i rađanja

Kontrolu začeća i rađanja kao modernu varijablu (niskog) fertiliteta, pa i sociološkog steriliteta, neki autori smatraju socio-psihološkim činiocem. Reč je o usvajanju novih modela ponašanja u oblasti prokreacije, čime je najpre obezbeđeno ostvarenje niskih reproduktivnih normi u braku (faza nuklearne porodice), a nešto kasnije i širenje seksualnih veza izvan braka (različitih formi izvanbračnog i postbračnog partnerstva, tzv deinstitutionalizacija braka), (Bobić, 2003, 2004).

No, pođimo redom. Planiranje porodice odvija se na 2 načina: kroz kontrolu rađanja, koja je istorijski stariji oblik ili kontrolu začeća, kao savremeniji oblik intervenisanja u proces reprodukcije. U svakom slučaju reč je o aktivnostima individue ili para u reproduktivnom periodu života, kojim se teži ne samo da se reguliše broj i raspored rađanja već i da se rođena deca budu zdrava (Rašević, 1999). Planiranje potomstva i porodice javlja se u 3 vida: kao individualno ponašanje, društveni pokret i program koji donosi i sprovodi država.

Kontrola rađanja se odnosi na sprečavanje rođenja već začetog ploda, kroz praksu abortusa odnosno prekida trudnoće. Tokom istorije poznati su bili i primeri «izlaganja dece», slabije nege i brige i zanemarivanja ženskog deteta, kao i infanticida (čedomorstva) u slučaju već rođenog bolesnog ili hendikepiranog deteta (stara Sparta, Atina, doba rimskog carstva i sl).

Kontracepcija se odnosi na savremene medicinsko tehnološke inovacije u vidu kontraceptivnih pilula, spirale, spermicida, kondoma. Njihova široka upotreba ne samo što je proizvela korenite promene u pogledu planiranja broja i «timing-a» začeca, već je omogućila veće seksualno uživanje odvojeno od prokreacije, kao i demokratizaciju odnosa među polovima/rodovima, podrivanje patrijarhalnih normi i sl. Savremena «perfektna» kontracepcija uz široku emancipaciju žene i otvorene socijalne šanse za kreiranjem individualizovane biografije omogućava i rađanje dece, nezavisno od braka odnosno partnerske unije. U tom smislu, u većini zapadnoevropskih društava, kao i u SAD-u, tokom poslednjih decenija, beleži se rast vanbračnog fertiliteta, kao i jednoroditeljskih porodica (Bobić, 2003, 2006).

U sklopu sa tim treba pomenuti i reproduktivne tehnologije koje su u postmoderno doba proizvele dalje preobražaje na planu začeca i rađanja. Tako, na jednoj strani imamo praksu tzv perfektne kontracepcije (pre i postkoitalne), a na drugoj, socio-ekonomske varijable - produženo školovanje i sve veću aktivnost žena. Zahvaljujući tim mogućnostima a u uslovima produženog ljudskog veka, sve je više žena u razvijenim državama koje se odlučuje na pomeranje rađanja ka četvrtoj deceniji života, što onda stvara povećani rizik i od sekundarnog steriliteta. No, savremena medicina ima rešenja i za takve izazove. U Evropi i Severnoj Americi, a sve više i kod nas, pribegava se veštačkoj oplodnji (in vitro fertilization) kojom se i starijim parovima pruža šansa da postanu roditelji. Pored toga, brojne banke sperme u svetu omogućavaju ženama da zatrudne optirajući ne samo za varijantu samih mama, već i tragajući za odgovarajućim biološkim ocem za svoje potomstvo. Uz sve to praktikuje se i tradicionalna metoda adopcije dece⁷.

Kao što vidimo, mogućnosti društvene intervencije u proces rađanja i stvaranja potomstva veoma su šarolike. Istovremeno čini se da je sve teže sagledati i predviđati njihove šire humane, genetske, socijalne i kulturne posledice!!

1.2.2.3. Populaciona politika i mere podrške zaposlenoj majci

⁷ U SAD-u se godišnje usvoji oko 20.000 dece.

Kao društvenu varijablu rađanja izdvojila sam i populacione mere namenjene regulisanju fertiliteta, mada se one mogu svrstati i pod državne programe u oblasti planiranja porodice.

Najopštije rečeno, populaciona politika označava intervenciju države u spontane demografske tokove da bi se obezbedilo *optimalno stanovništvo* na određenoj teritoriji i u određeno vreme. Obzirom da ću ovom problemu posvetiti poseban odeljak na kraju knjige, ovde ću se samo osvrnuti na mere u prilog rađanju.

Pronatalitetne mere mogu se svrstati u 3 grupe: a) ekonomska davanja i rasterećenja (dečiji dodatak, poreske olakšice parovima sa decom, subvencionisane cena i usluga namenjenih deci, dečje odeće i obuće, obdaništa, jaslica, dečjih odmarališta i sl); b) mere namenjene usklađivanju rada i roditeljstva (porodiljsko odsustvo, odsustvo u slučaju negovanja deteta, duži godišnji odmor za roditelje male dece, rad na parče, polovično radno vreme ili «part time», rad «od kuće», vikendom i u nekonvencionalne sate), c) institucije namenjene zbrinjavanju dece zaposlenih roditelja (jaslice, vrtići, obdaništa, produženi boravak u školi i sl).

Bivše socijalističke države (Istočna Nemačka, SSSR, Jugoslavija) praktikovale su razvijene programe u oblasti zbrinjavanja dece kao i odgovarajuću zakonsku regulativu koja je na razne načine štitila zaposlene roditelje, recimo kod rešavanja stambenog pitanja, zaštite od nezaposlenosti, porodiljskog odsustva, lečenja deteta, bolovanja radi nege deteta, dodeljivanja dece majkama u slučaju razvoda i sl. Time se obezbeđivao viši fertilitet, rano sklapanje braka i usklađivanje rada i roditeljstva (rešavanje konflikta dvostrukih uloga žene). Raspadom komandno-planske ekonomije i sa otpočinjanjem korenite društvene transformacije ka tržišnoj privredi, urušio se sistem ovih socijalno zaštitnih mehanizama, što se odmah odrazilo i kroz drastičan pad fertiliteta (0,8 dece po ženi u bivšoj istočnoj Nemačkoj na početku 1990-tih).

Među razvijenim državama Evropske Unije, najviše stope fertiliteta (iako ispod nivoa proste reprodukcije) imaju zemlje na severu Evrope, Švedska, Danska, Norveška, Finska). U njima su nakon Drugog svetskog rata, socijaldemokratske vlade razvile «državu blagostanja», koja je olakšavala obrazovanje i zapošljavanje žena, rađanje i usklađivanje sa profesijom. Među zapadnoevropskim državama, koje po pravilu imaju nešto niži natalitet u odnosu na severne, poznat je slučaj Francuske, u kojoj se veoma rano

javila svest o potrebi uvođenja pronatalitetnih mera i *family friendly politike* u cilju sprečavanja depopulacije (opadanja stanovništva). Otuda i Francuzi imaju veoma razvijenu paletu usluga i mera namenjenih zaposlenim ženama, majkama i roditeljima uopšte.

Šira literatura:

Avramov, Dragana (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, Beograd: Naučna knjiga

Blagojević, Marina (1997) *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, Beograd : ISI FF

Blagojević, Marina (2002) *Demografska slika Srbije 90-tih : Dihotomija i stagnacija u*
Bolčić, Silvano, et all, Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom
devedesetih, Beograd: ISI FF

Breznik, Dušan (1977) *Demografija, Analiza, Metodi i Modeli*, Beograd:CDI IDN

Bobić, Mirjana (2003) *Brak ili/i partnerstvo; demografsko – sociološka studija*; Beograd:
Čigoja štampa

Castells, Manuel (2002) *Moć identiteta*, Zagreb: Golden Marketing

Došić, Dušan (1996) *Demografija sa statistikom*, Novi Sad: Stylos

Đurđev, Branislav (2004) «Koliko dece treba Srbiji», *Stanovništvo*, god XLII, br 1-4

Milić, Anđelka (2001) *Sociologija porodice*, Kritika i Izazovi, Beograd: Čigoja štampa

Penev, Goran (1999) «Rast stanovništva, prirodno kretanje i demografsko starenje» u
Rašević, M (ur) *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: CDI IDN

Rajković, Ljubica M (2002) *Odlučivanje o rađanju u savremenoj porodici*, Beograd : ISI
FF

Rašević, M (ur) *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: CDI IDN

Penev, Goran (2001) «Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950-2000», *Stanovništvo*,
god XXXIX, br 1-4

Petrović, Mina (1994) *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beograd:CDI IDN,

Rašević, Mirjana (1999) «Kohortni fertilitet ženskog stanovništva» u Penev, G, (ur)
Stanovništvo Beograda prema popisu 1991, Beograd: Grad Beograd - Zavod za
informatiku i statistiku i IDN CDI

Rašević, Mirjana (1999) *Planiranje porodice kao stil života*, Beograd: CDI IDN

Rašević, Mirjana (1993) *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*, Beograd: CDI IDN

Rašević, Mirjana, (ur) (1995) *Razvitak stanovništva Srbije 1950-1991*, Beograd, CDI
IDN

Rašević, Mirjana et al (1998) *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*, Beograd:CDI IDN, str 71-131

Wertheimer – Baletić, Alica (1973) *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb : Informator

Primeri za vežbanje:

1. Izračunati i uporediti opštu stopu nataliteta stanovništva Srbije i Crne Gore za sledeće godine: 1921, 1931, 1946, 1956, 1966, 1976, 1986, 1996, 2000, 2002. (izvor: Statistički Godišnjak Srbije i Crne Gore (2004), ZSSCG, Beograd, str 37.

2. Uporediti strukture prema obrazovanju majki koje su rodile prvo i treće dete (izvor: Demografska statistika bilo koje godine, tabela 3-3)

3. Uporediti strukture po redu rođenja deteta majki bez školske spreme i majki sa visokim obrazovanjem u Centralnoj Srbiji (Demografska statistika, 1999, ili novija, tabela 3-3)

4. Uporediti starosne strukture majki prvog i trećeg deteta u Centralnoj Srbiji, a onda i u Vojvodini (isti izvor, tabela 3-3)

5. Uporediti starosne strukture majki sa srednjim obrazovanjem koje su rodile prvo, odnosno treće dete u Vojvodini i Centralnoj Srbiji (isti izvor, ista tabela)

6. Izračunati prosečnu starost prilikom rađanja prvog deteta visokoobrazovanih majki i majki bez školske spreme u Centralnoj Srbiji (ista tabela)

7. Uporediti starosne strukture očeva koji dobijaju prvo i treće dete u Centralnoj Srbiji (Tabela 3-6 iz Demografske statistike 1999 ili neke novije godine)

8. Uporediti starosne osobine majki koje rađaju prvo i onih koje rađaju drugo dete u Centralnoj Srbiji (tabela 3-6, Demografska statistika 1999 ili neke novije godine)

9. Uporediti strukture po redu rođenja majki koje su izdržavana lica i majki koje su stručnjaci i umetnici u Centralnoj Srbiji, a onda i u Vojvodini (Demografska statistika, 1999, tabela 3-4)

10. Uporediti strukture po redu rođenja očeva koji su poljoprivrednici i očeva nepoljoprivrednika u Centralnoj Srbiji (Dem. Statistika, 1999 ili novijeg datuma, tabela 3-4)

11. Uporediti strukturu po redu rođenja Srпкиnja, Muslimanki, Mađarica i Albanski u Centralnoj Srbiji i Vojvodini. Izračunati i prosečan red rođenja po etničkim grupama na oba područja (izvor: Demografska statistika 1999 ili novija, tabela 3-7)

12. Vanbračna živorođenja:

12.1. Izračunati udeo vanbračnih u ukupnom broju rađanja i napraviti vremensku seriju od 1950-2004 (izvor: Statistički godišnjaci Srbije ili Srbije i Crne Gore i Demografske statistike)

12.2. Uporediti strukture po školskoj spremi majki vanbračne dece u: centralnoj Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori. (tabela 3-11, Dem. Statistika 1999)

12.3. Uporediti strukture po zanimanjau majki vanbračne dece u: Centralnoj Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori, (tabela 3-11)

12.4. Uporediti strukturu po nacionalnosti majki vanbračne dece u Centralnoj Srbiji i Vojvodini (tabela 3-11), Demografska statistika 1999 ili novijeg datuma

12.5. Uporediti starosne odlike majki vanbračne dece koje su rodile prvo i onih koje su rodile drugo vanbračno dete u u Centralnoj Srbiji i Vojvodini (tabela 3-10, Dem. Statistika 1999 ili novija)